

"Landbouwliberalisering en nutriëntentekort oorzaak migratiegolf, niet droogte en klimaat"

Het tweede debat van *It's the food, my friend!* op 15 maart 2016 in De Rode Hoed, ging over de relatie tussen de vluchtelingencrisis en de situatie in de landbouw in Afrika en het Midden-Oosten. Agrobioloog Henk Breman hield een gepassioneerd pleidooi om de voedselproductie in Afrika te verhogen met Integrated Soil Fertility Management. Hij betoogde dat niet droogte en klimaatverandering de instabiliteit in Syrië en de Sahel hebben veroorzaakt, maar arme gronden en landbouwliberalisering. Bram van Ojik, migratiegezag bij Buitenlandse Zaken, vertelde hoe de migratieproblematiek de machtsverhoudingen in de onderhandelingen met ontwikkelingslanden drastisch heeft veranderd. Syrische vluchteling en akkerbouwer Mohammad al Haj Ali vertelde over de redenen van zijn vlucht uit Syrië. De YFM-spreker van deze avond was de Zuid-Afrikaanse activiste Zayaan Khan die zich via het Surplus People Project inzet voor verarmde landbouwgemeenschappen in Zuid-Afrika. In een opgenomen interview pleitte ze voor biodiversiteit en bottom-up voedselsoevereiniteit. Vanuit de zaal speelde Niek Koning, voormalig universitair docent aan de WUR, een belangrijke rol, door het handelsbeleid van de EU in Afrika aan de kaak te stellen.

Met 243 bezoekers was De Rode Hoed op maandag 15 maart weer goed gevuld. Gezien de zeer levendige discussie vooraf (meer dan 300 reacties) op Foodlog over een interview met Henk Breman, was dit geen verrassing. Felix Rottenberg inventariseerde weer wie er zoal in de zaal zaten en opnieuw bleken belangstellende burgers de grootste groep aanwezig te zijn, gevolgd door boeren en tuinders, adviseurs, overheidsdienaren, YFM-leden, wat studenten en enkele mensen uit de financiële sector.

Foto 1: Henk Breman

Henk Breman: "Nutriënten zijn de bottleneck, niet droogte"

Debatleider Rottenberg kondigde Henk Breman aan als een kenner van landbouw in Afrika met 40 dienstjaren in 27 Afrikaanse landen, vooral in de Sahel. Breman is gepromoveerd in de biofysica en heeft zich later gespecialiseerd tot agrobioloog. Hij was onder andere directeur van de Afrikaanse afdeling van International Fertilizer Development Center, een wetenschappelijk georiënteerde organisatie die honger wil bestrijden met verbeterde landbouw- en bemestingstechnieken.

Zonder brood ontstaat revolutie

Breman begint zijn lezing met een afbeelding van een Franse slogan, *pain, liberté, dignité*. Ofwel: brood, vrijheid, waardigheid. "Ik heb deze slogan geleend van de Libanese journaliste Dalal Al-Bizri. Zij schreef over de Arabische lente die een zomerstorm werd. Het meedoen aan rebellie werd daar vaak getriggerd door het

ontbreken van deze drie waardigheden. En dat geldt ook in de Sahel waar ik lang heb gewerkt en gewoond."

De reactie op voedseltekort

"Voedseltekort is een relatief begrip. Als iemand erover gaat praten, gaan handelaren meteen voorraden vasthouden, en dan is het er. Het arme deel van de bevolking is het eerste slachtoffer. In Niger is onderzocht hoe mensen reageren op een voedseltekort. Eerst vraagt men om hulp. Als die niet komt, trekken de mannen weg om inkomsten te zoeken voor voedsel. Dat noemen wij dan economische vluchtelingen. Tenslotte gaan de achterblijvers productieve goederen verkopen, zoals vrouwelijk vee en land. Dat verergerd en verlengt de armoede en honger."

Revoluties vallen samen met prijsspieken

Breman toont een grafiek van de globale prijsindex van basisvoedsel door de jaren heen. "Hier zie je dat revoluties samenvallen met pieken in de voedselprijzen. Als je als man met slechts een paar dollar scholing, behuizing en voedsel voor je gezin moet regelen, is de eerste de beste Messias met een belofte genoeg om achteraan te lopen. En dan slaat de vlam snel in de pan."

Twee typen landbouw

"Om de relatie tussen voedsel, vluchtelingen en landbouw te begrijpen moet je twee typen landbouw bekijken: de zelfvoorzienende landbouw en de marktgerichte landbouw."

Marktgerichte landbouw

"De marktgerichte landbouw levert meer inkomen en voedselzekerheid op. Er is dan een complex systeem tussen boer en consument dat alleen kan bestaan bij de gratie van een effectieve overheid en politiek. Als er oorlog ontstaat kan dat systeem ontwricht raken en krijg je honger en vluchtelingen. Geen enkel land wordt dan gespaard. Zo hebben we ook in Nederland hongervluchtelingen gehad in 1944. Het had nog veel erger kunnen zijn als niet een Nederlandse hoge ambtenaar voor de oorlog al met een vooruitziende blik maatregelen had genomen: de export minimaliseren en grasland omzetten in akkerbouw."

Land grabbing kan tot oorlog gaan leiden

"Een marktgerichte landbouw lijdt onder oorlog, maar leidt niet zelf tot oorlog. Door *land grabbing* kan het in de toekomst echter wel oorlog gaan veroorzaken. In Afrika is al bijna 100 miljoen hectare akkerland in handen van buitenlandse regeringen. Dan komt de zelfvoorzienende landbouw enorm in de knel."

Zelfvoorzienende landbouw

"Bij zelfvoorzienende landbouw kan de landbouw zelf aanleiding worden voor oorlog. Deze landbouw brengt geen producten voort waarmee je inkomen kunt verwerven om te investeren in verbetering. Je eet uitsluitend uit je eigen regio. Door natuurlijke tegenslagen kan snel honger ontstaan, met revolutie, oorlog en vluchtelingen als gevolgen. Overigens is de landbouw in Afrika meestal een mengvorm. In de Sahel is de realiteit meestal een combinatie van zelfvoorzienende en marktgerichte landbouw."

Syrië: tot voor kort succesvolle landbouw

"In Syrië heerste een puur marktgerichte landbouw. Het land had een heel effectieve landbouwpolitiek. In 1960 waren er 5 miljoen inwoners, in 2012 22 miljoen. De landbouw heeft deze bevolkingsgroei prima kunnen bijbenen met een steeds hogere productie. Tot het systeem rond 2011 spaak liep. Velen zeggen dat droogte door klimaatverandering de oorzaak was. Ik denk het niet. Ben gaan lezen en kwam een artikel tegen van Roger Andrews die deze stelling ontkracht. ("*Drought, Climate, War, Terrorism, and Syria*")."

Assad liberaliseert, met dramatische gevolgen

"Vanaf 2007 wilde Assad de landbouw niet langer steunen. Tot dan toe waren er allerlei landbouwsubsidies. Die schafte hij één voor één af. In 2008 werd de diesel ineens drie keer zo duur, terwijl ook de prijs van kunstmest omhoogschoot. De gevolgen waren rampzalig. Het kunstmestgebruik kelderde naar één derde van het niveau van 20 jaar eerder. Daardoor werd het droge jaar 2008 een rampjaar. De tarweproductie daalde van 250 naar 150 kilo per hoofd van de bevolking. De veestapel kromp sterk, en de voedselprijzen vlogen omhoog. De eerste rebellie volgde in 2011."

Afrika is niet leeg

"Als je gaat zoeken naar oplossingen voor Afrika is het belangrijk om eerst enkele misvattingen uit de weg te ruimen. Men denkt vaak dat Afrika een leeg continent is. Niets is minder waar. Afrika heeft weliswaar een lage bevolkingsdichtheid, maar toch is het overbevolkt. Afrika heeft namelijk beroerde, sterk verarmde bodems in combinatie met een moeilijk klimaat. Dat leidt tot overbevolking bij een lage absolute bevolkingsdichtheid."

Zeer arme grond

"Ondanks de zeer arme grond is het kunstmestgebruik in Afrika slechts 1/10 van de rest van de wereld. Als je een jaar een gewas teelt, moet je het land daarna eigenlijk vier jaar laten rusten voor herstel. Dat betekent dat je, in een vruchtwisseling, per hectare akkerbouw vier hectare braakland nodig hebt. Maar zoveel land is er helemaal niet. Er is nu 1 hectare weide op 1 hectare akkerland. En die ene hectare weide krijgt geen rust, maar dient als weide voor het vee. In Nederland heeft een gemengd boerenbedrijf wel 7 hectare weidegrond nodig om 1 hectare akkerland te bemesten, daar 1 hectare. En dan zijn het ook nog beroerde weides, dus beroerde mest."

Mythisch: akkerbouwers tegen veehouders

"Er speelt nog iets anders mee, namelijk de oeroude strijd tussen akkerbouwers en veehouders. De Bijbel noemt dat al in Genesis: Kain de akkerbouwer doodt zijn broer Abel de veehouder, omdat hij jaloers op hem is, als God Abels offer aanneemt. Dat verhaal staat voor de strijd tussen akkerbouwers en veehouders als de bevolkingsdruk te groot wordt. Je vindt deze strijd overal terug in de geschiedenis van de mensheid. De Chinese akkerbouwers bouwden hun muur tegen Mongoolse veehouders. De Israëliische herders tegen de Palestijnse akkerbouwers, de Hutu landbouwers tegen de Tutsi's veehouders, de Toearag veehouders tegen de Bantoe akkerbouwers."

Oude tweestrijd in hele Sahel nog voelbaar

"Deze groepen gebruiken verschillende gebieden maar er is altijd een overlap. In moeilijke tijden komen de veehouders dichterbij de akkerbouwers en ontstaan

problemen. Door de bevolkingsgroei bezetten de akkerbouwers geleidelijk steeds meer natte-tijd-weiden en droge-tijd-weiden, zodat de veehouders hun graasgronden verliezen. Omdat je met akkerbouw 10 keer zoveel mensen kunt voeden, krijg je op den duur altijd tien keer zoveel akkerbouwers als veehouders. De akkerbouwers winnen uiteindelijk altijd. De haat tussen de twee bevolkingsgroepen kan nog generaties lang blijven bestaan. Alleen in Afrika zie je die strijd tussen de akkerbouwer en veehouders nog. Denk aan Rwanda en Burundi, aan de lijn met spanningen door de hele Sahel regio, van Mali tot Darfur."

Waarom de Groene Revolutie voorbijging

De reden dat deze strijd nog steeds heerst, is dat de Groene Revolutie aan Afrika voorbij is gegaan. Door de arme bodems is Afrika bij een lage bevolkingsdichtheid al overbevolkt. Daardoor is er weinig infrastructuur. De dichtheid van het wegennet is 1/10 van Zuidoost-Azië toen daar de Groene Revolutie kwam. Door die slechte infrastructuur zijn de kosten-baten-verhouding van de technieken van de Groene Revolutie beroerd voor Afrika."

Semi-nomadische veehouderij verreweg meest productief

"Feitelijk zijn er drie veehouderijvormen in Afrika: de oorspronkelijk nomadische, maar die bestaat eigenlijk niet meer. Wat nog wel bestaat is de *transhumance* veehouderij, een half-nomadisch systeem waarbij de veehouders een vaste woonplek hebben maar het vee in verschillende seizoenen op specifieke plekken laten grazen. Dit was een van de meest productieve systemen ter wereld! Het hoogste cijfer voor eiwitproductie per hectare in de Sahel geldt voor deze vorm van veehouderij. De overstromgebieden van de Binnendelta van de Niger worden benut als weiden in de droge tijd. In de natte tijd worden deze weiden door de rivier bemest. De opbrengst aan melk plus vlees is hoger dan de veehouderij in de VS bij dezelfde regenval. Maar deze vorm van veehouderij is genekt door de groeiende akkerbouw. Dat is namelijk het derde systeem: sedentaire veehouderij door akkerbouwers, die hun vee op vaste plekken weiden, rond de akkers."

Semi-nomadische veehouderij genekt door bevolkingsgroei

"In de Sahel zijn de kuddes en bevolking in enkele decennia van ruime regenval erg gegroeid. Toen volgde er een grote droogte van meerdere decennia. Als gevolg van de bevolkingsgroei werden de droge-tijdweiden bezet door de sedentaire veehouders. De *transhumance* veehouders hebben veel vee verloren en veel verkocht. De rebellie van de veehoudende Toearegs is dan ook heel begrijpelijk. Hun veehouderijsysteem is kapot. Maar de NGO's, VN-legers en de politiek onderkennen dit probleem niet."

Bevolkingsgroei al jaren sneller dan productiegroei

"Breman toont een grafiek. "Wat betreft de akkerbouwers: de bevolking van de Sahel groeit met 2,3% per jaar. In de grafiek is deze groei afgezet tegen de groei van de graanproductie sinds 1980. Als je dan kijkt naar Niger, is de productie per hectare intussen slechts 1,1 x zo groot geworden, terwijl de bevolking 2,3 keer zo groot is geworden. Mali is een van weinige landen waar aan intensivering wordt gewerkt. Daar houdt de groei van de landbouw bijna gelijke tred met de bevolkingsgroei."

Droogte is niet de *bottleneck*", irrigatie geen oplossing,

"Het westen maakt een grote fout. Een cruciaal resultaat van de langdurige samenwerking tussen Mali en Nederland is internationaal niet goed opgepikt: regenval

is niet de beperkende factor, dat zijn de nutriënten! Door de focus op irrigatie van lokale politici en donoren dreigt een nieuwe ramp. Ze willen nu 600.000 hectare in Niger gaan irrigeren met steun van de Wereldbank. Daartoe tappen ze water uit de Niger zodat de overstromingsgebieden in de Binnendelta kleiner worden. Dus de droge-tijd-weiden gaan kapot en er blijft nog minder over voor de halfnomadische veehouders. Ik heb berekend dat het land 50 miljoen euro per jaar aan inkomen gaat verliezen voor veehouderij en vissers. Er wordt 80 keer meer geld gestoken in irrigatie dan in kunstmest. Maar met kunstmest krijgen je 3 tot 7 keer zoveel graan en stro."

Duidelijke relatie tussen kunstmest en voedselzekerheid

Breman toont nog een grafiek, waarin de voedselproductie van verschillende Westerse en Afrikaanse landen en landen van het Midden-Oosten is afgezet tegen kunstmestgebruik. "In een wereld die wordt gekenmerkt door overbevolking, is kunstmest een effectieve manier om grotere voedselzekerheid te bereiken. In Nederland hebben we een heel efficiënte landbouw, een grote voedselzekerheid bij een relatief laag kunstmestgebruik. In de Sahel is het kunstmestgebruik minimaal, met als gevolg geen productie en de beroerdste voedselzekerheid ter wereld. Syrië deed het goed, maar is erg afgezaakt."

Graanopbrengst: nutriënten veel belangrijker dan regenval

Breman laat beelden zien van de positieve effecten van kunstmestgebruik in een sterk verarmde uitgangssituatie: een zeer groene Sahelweide (in een jaar met slechts 400 mm regenval), velden met sorghum en parelgierst. Vervolgens toont hij een grafiek van graanopbrengsten versus regenval, bij verschillend kunstmestgebruik, voor een boer in Niger. De hoogste opbrengsten zijn opvallend genoeg bij de laagste regenval. "Graan is niet erg watergevoelig. Ga je bemesten, dan gaan ze los. De regenval ging elk jaar omlaag, maar de productie ging omhoog, vooral als naast de kunstmest ook het organische materiaal, het stro van het graan, in het land werd gebracht. Daardoor werd de kunstmest elk jaar effectiever. Elders in Niger oogstten boeren 400 kilo gemiddeld graan per hectare. Deze boer oogstte 2900 kilo graan op z'n mooiste perceel."

Oplossing binnen handbereik

"Dit voorbeeld maakt duidelijk dat Afrika zeker 3 tot 5 keer meer kan produceren dan nu, als de technologie van de groene revolutie gebruikt wordt. De productiegroei in Afrika zonder groene revolutie is slechts zo'n 10 kilo per hectare per jaar. Met de technologie van de groene revolutie wordt de productiegroei 75 kilo per hectare per jaar. Daarmee kun je de groei van de bevolking bijhouden en zelfs nog veel meer voedsel produceren. Als de 100 miljoen hectare land in handen van buitenlanders weer in Afrikaanse handen zou komen, en je verbouwt daar 3000 kilo graan per hectare per jaar op, dan kun je een miljard mensen extra voeden."

Landbouwpolitiek maakt grote denkfouten

"In veel Afrikaanse landen wordt de reden van de lage productie slecht begrepen. Er wordt meer gepraat dan gefinancierd en gedaan. Daarbij komen corruptie en landgrabbing. En de positie van de boerin is slecht geregeld, vaak onder invloed van religie. Ook in het westen is weinig begrip voor de redenen van de lage productie in Afrika. Samenvattend: men beseft niet dat Afrika overbevolkt is, men denkt ten onrecht dat de droogte doorslaggevend is, men wil irrigeren in plaats van de bodem te

verbeteren, en men onderkent de hoge productiviteit van de transhumance veehouderij niet."

Wij concurreren Afrika kapot

"De liberalisering is echt doorgeschoten. De concurrentie van onze exportlandbouw is veel te groot voor Afrikaanse boeren. Dat is funest voor Afrika. De extensieve landbouw in Afrika heeft weinig kosten per hectare, maar per kilo oogst zijn de kosten twee keer zo hoog. Toen ik in 2006 in Rwanda kwam, werd daar brood gebakken met tarwe uit Argentinië, omdat die de helft kostte van tarwe uit eigen land."

Centripetale concentratie

"De extensieve landbouw in Afrika put de omliggende weidegronden uit. De vruchtbaarheid wordt via mest naar de akkers getransporteerd. De omliggende gronden gaan verarmen en verstuiven. In Nederland hebben wij dat vroeger ook meegemaakt in De Peel. Daar had je de beroerdste gronden. De rijke wereld sleept nu enorme stromen nutriënten en handelsgewassen naar het eigen land om dit te voorkomen. Zo importeren wij enorme hoeveelheden veevoer uit Zuid-Amerika."

Religies en dogma's doen schade

"Religie en dogma's staan de ontwikkeling landbouw op veel plekken in de weg. Zowel Christendom als Islam preken op een manier die zorgt voor een hele slechte positie voor de boerin, en een slechte houding ten opzichte van geboortebeperving die erg belangrijk is. In de 10 landen met de slechtste positie voor de boerin is de gemiddelde productie 750 kilo per hectare, in de beste 10 landen is dat 7500 kilo per hectare. Ik heb ook een hekel aan het pushen van biologische landbouw in Afrika, omdat biologische landbouw ernaar streeft de inputs te minimaliseren. Dat kan niet op die extreem verarmde gronden."

Wel marktgericht, niet industrieel

"Het is duidelijk dat er een focus nodig is op marktgerichte landbouw. Maar we moeten niet de stap naar industriële landbouw maken. Een te ver doorgevoerde opschaling en mechanisatie drijft mensen uit de landbouw. Waar het om gaat is dat de mensen zichzelf kunnen voeden. Je moet streven naar simpele vormen van mechanisatie om de productie te vergroten."

Prijsgaranties voor boeren werkt veel beter dan hulp

"Beter dan alle ontwikkelingshulp is een prijsgarantie voor Afrikaanse boeren voor voedsel. Dat zou niet alleen effectiever, maar ook goedkoper zijn. Heel belangrijk is het voorkomen van goedkope dumping van industriële producten uit ontwikkelde landen. En de positie van boerinnen moet worden verbeterd."

True Cost Accounting

"Een Afrikaanse veehouder kan nooit op tegen een Nederlandse veehouder die overproductie heeft en in Afrika zijn vlees gaat dumpen. Als je dat toch doet, doe het dan met reële kosten. Dan moet je ook de milieukosten en transportkosten van de soja in Argentinië meenemen in de prijs van het product. Het transport is in de geliberaliseerde wereld in feite zwaar gesubsidieerd."

Liberalisering moet ver terug

"De zogenaamde win-winsituaties van *public-private* samenwerking zijn meestal een illusie. De kortetermijnbelangen van investeerders gaan ten koste van de arme boeren en de uitkomsten van zo'n samenwerking maar moeten afwachten. Het profijt wordt ongelijk verdeeld. De liberalisering moet ver teruggedraaid worden, wil de Afrikaanse landbouw een kans maken. Je moet een nationale landbouw kunnen ontwikkelen."

Brood, vrijheid, waardigheid

"We begonnen met het onderscheiden van twee situaties, namelijk de situatie waarin oorlog een marktgerichte landbouw verstoort, en de tweede situatie waarin een slecht ontwikkelde landbouw zelf oorlog veroorzaakt. In het eerste geval moet je de oorlog aanpakken. In het tweede geval, dat voor de Sahel geldt, moet je eerst de landbouw aanpakken. De landbouw kan dan dienen als bijdrage aan vrede. Ik dank u."

Discussie

Kunstmest en organische stof

Na afloop van de lezing modereert Felix Rottenberg een gesprek met de zaal.

Een onderzoeker naar natuurlijke regeneratie Sahel, is de eerste vragensteller: "Wat ontbreekt in uw verhaal, is de ecologie. Voor boeren is dat ecologisch herstel belangrijk. Kunstmest werkt alleen als er ook organisch materiaal is."

Breman: "Ik ben het met je eens, je moet de bodem heel veel aandacht geven. Alleen kunstmest geven is al na drie jaar fataal. Maar combineer je het met mest, compost en het terugploegen van stro, dan krijg je dankzij de kunstmest ook meer organische stof."

De heer Bakker, boer: "U liet zo mooi zien dat mijn opa in de oorlog weide moest omzetten naar akkerland. We moeten de kracht van het oude grasland erkennen, die komt van bodembioïologie."

Breman: "Het probleem is dat er in Afrika maar 1 hectare (arm) weideland is per hectare akkerland. Dat is onvoldoende. Je hebt èn-èn nodig."

Digni van den Dries, BD-boer: "U laat sanitatie en het gebruik van afval uit de stad buiten beschouwing in uw verhaal. Met sanitatie bedoel ik het gebruik van de menselijke mest en urine."

Breman: "Het is zinnig om die bronnen te gaan gebruiken. Het is goed om die nutriënten te herverdelen maar het heeft niets met een oplossing te maken."

Liberalisering terugdraaien: beginnen bij ministerie BuZa

Guus Geurts, auteur: "Ik ben blij dat u de liberalisering aan de kaak stelt. De vrije wereldhandel zorgt voor land grabbing."

Felix Rottenberg: "Waar kunnen we beginnen de liberalisering aan te pakken?"

Breman: "Dat is niet mijn terrein, maar er moet wel aandacht voor komen."

Niek Koning, gepensioneerd docent WUR: "Ik weet wel waar je kunt beginnen. Bij het Nederlands ministerie van Buitenlandse Zaken. Dat ministerie heeft straks een spreker, Bram van Ojik. Het ministerie steunt keihard de EU-partnerschapsovereenkomsten, die West-Afrika dwingen om hun markt te openen voor FrieslandCampina. De melk die we aan de straatstenen niet kwijt kunnen, brengen we naar Afrika."

Voedsel is basisrecht, liefst bio. Of toch niet?

Piet van IJzendoorn, BD-boer Zonnehoeve: "Voedsel is een basisrecht, dat kun je niet aan vrijhandel overlaten. Als je het doordenkt, zou voedsel eigenlijk gratis moeten zijn. Onze

druk tot liberalisering is een vorm van neokolonialisme. Afrika moet zich kunnen ontwikkelen, liefst bio."

Breman: "Enkele jaren geleden promoveerde Olivier de Schutter namens de VN biologische landbouw in Afrika, met zo weinig mogelijk inputs. Dan blijft Afrika honger houden. Afrika moet echt de hoeveelheden nutriënten krijgen die rendabele productie mogelijk maken."

Van IJzendoorn: "Stikstof naar Afrika brengen vind ik onzin. Stikstof zit genoeg in bodem en lucht. Dat kan het bodemleven zelf leveren. Fosfaat en kalium is een ander punt. Maar ook fosfaat werkt anders dan men gedacht heeft. Bodemorganismen kunnen immobiele fosfor beschikbaar maken."

Breman: "Ik heb het doorgerekend voor West-Afrika, van de Sahara tot aan de zee. De beschikbaarheid van stikstof is echt onvoldoende. Ik heb de vlinderbloemigen tot in detail bekeken. Leest u mijn artikelen maar na."

Minimaal bemesten is niet genoeg

Huib Rijk, bioboer: "Ik ben verwend biologisch in Flevoland, maar niet eenkennig. Ik snap uw bedenkingen tegen De Schutter. Maar kan agro-ecologie niet een verbetering zijn waardoor boeren meer kunstmest kunnen aanschaffen?"

Breman: "Als je minimaal wilt aanvoeren, moet je beseffen dat de mineralisatie door bodemorganismen ook om mineralen vraagt. Bodemorganismen kunnen concurrenten zijn van het gewas als er te weinig nutriënten zijn. Daarom is het zo lastig voor de Afrikaanse boer: hij moet door een periode heen waarin hij kunstmest duur moet kopen, maar nog niet die organische stof en efficiëntie heeft."

Groene Revolutie kent voortschrijdend inzicht

Laura Roekoek, overheid: "Ik heb er moeite mee dat de groene revolutie die ons zoveel problemen heeft gebracht, wordt gepromoot."

Breman: "De groene revolutie heeft ons problemen bezorgd omdat we de goedkoopste middelen in overmaat gingen gebruiken, om arbeid te minimaliseren. Die onzinnige overdoseringen zijn nu niet meer mogelijk. Ik vind het geen eerlijk argument, want niets gebruiken heeft in Afrika tot een ongelofelijke kaalslag geleid."

Jeroen van Buren, ex-melkveehouder: "Bij ons op de boerderij gaven we in de jaren '80 400 kilo zuivere stikstof per hectare. Nu is de norm 180 kilo. We hebben veel geleerd in de landbouw, zijn veel beter gaan optimaliseren."

Breman: "In Afrika geven boeren nu gemiddeld 10 kilo stikstof per hectare."

Zayaan Khan: "Veel boeren in het noorden van ons land zijn gestopt door de droogte"

Zayaan Khan is deze avond de uitverkoren spreker van medeorganisator YFM. Eerder op de dag hield co-organisator Wouter van der Weijden een kort vraaggesprek met haar, dat wordt afgespeeld in audio. Zayaan woont en werkt in Kaapstad, waar zij zich inzet voor verarmde agrarische gemeenschappen en voedselsoevereiniteit in Zuid-Afrika. Ze is actief in het Slow Food Youth Network. NB: in de zaal werd het interview afgespeeld vanaf vraag vier, hier geven we het volledig weer.

Foto 2: Zayaan Khan

Wouter: "Wat produceren de boeren in jullie netwerk?"

Zayaan: "Citrusfruit, olijven, granaatappels, druiven; in de vruchtbare gebieden ook allerlei groente, traditionele granen, vee, in vervolgens in de semi-aride gebieden meer bomen, vee en veel geneeskrachtige kruiden."

Wouter: "Wat zijn de top-3 aandachtsgebieden voor jullie?"

Zayaan: "Herwaardering voor de voedselcultuur van de inheemse bevolking, het tegengaan van voedselverspilling, en het verbinden van de verschillende voedselbewegingen."

Wouter: "Wat hebben jullie telers het hardst nodig?"

Zayaan: "Afgaand op wat boeren zeggen ten eerste veiligheid, dat wil zeggen hekken tegen wilde dieren die de oogst opeten en tegen mensen die de oogst stelen, en ten tweede betere toegang tot water."

Wouter: "Droogte is wereldwijd een groot onderwerp, maar zeker ook in Zuid-Afrika waar de droogte hard toeslaat. Hoe gaan jullie ermee om?"

Zayaan: "De regering speelt een grote rol in waterbesparende maatregelen. Veel mensen hebben boorputten gemaakt en velen recycleren gebruikt water. Maar in het noorden heerst al meer dan een jaar droogte. De putten werken niet. Veel boeren zijn gestopt met telen en verkopen geleidelijk hun vee om het hoofd boven water te houden. Het is een heel ernstige situatie."

Wouter: "Hoe houden jullie boeren hun bodems vruchtbaar?"

Zayaan: "Vooral met dierlijke mest, want er zijn altijd dieren rondom de bedrijven. De telers die meer toegang hebben tot groen materiaal, in het zuiden en oosten, composteren uit groen materiaal en maken wormencompost. Sommige telers bij de kust gebruiken zeewier om te fermenteren en daarmee te bemesten. En de grotere bedrijven die het kunnen betalen, gebruiken ook kunstmest".

Wouter: "Je zet je in voor voedselsoevereiniteit, dat kan conflicteren met handel. De Nederlandse regering is erg op handel gericht. Hoe kijk je daarnaar?"

Zayaan: "Voedselsoevereiniteit draait om zeggenschap over je eigen voedselsysteem, in tegenstelling tot de top-down benadering waar we nu mee worstelen. De handel mag best open zijn, veel mensen zijn ervan afhankelijk, vooral de marginale boeren die geneeskrachtige planten en gewassen als rooibos telen, die ze willen exporteren. Het gaat er vooral om hiermee om te gaan op een manier die meer mensen insluit."

Wouter: "Heb je nog een afsluitende boodschap voor het aanwezige publiek?"

Zayaan: "Ik geloof dat biodiversiteit de sleutel is tot een duurzaam systeem. De landbouwbedrijven leveren niet alleen voedsel maar ook geneesmiddelen en een culturele ruimte; we zien onszelf als beheerders van het land en proberen daarnaar te leven."

Foto 3: Bram van Ojik

Bram van Ojik: "We weten nog niet welke interventies helpen"

De derde spreker is Bram van Ojik, migratiegezant bij het ministerie van Buitenlandse Zaken. Felix Rottenberg kondigt hem aan als de man die Groen Links op geruisloze wijze het juiste pad wees, en charmant plaatsmaakte voor een jonge generatie om terug te gaan naar het ministerie van Buitenlandse Zaken.

Over het werk van een migratiegezant

"Ik heb op het puntje van mijn stoel gezeten. Als migratiegezant word ik geacht na te denken over oplossingen voor de migratieproblematiek op lange termijn. Ik moet ook met die landen spreken en erdoorheen trekken. Ik doe dat nu een maand of zes. Elke keer treft het me dat de verhoudingen ontzettend snel veranderen. Het is daarom niet meer aan ons om ontwikkelingslanden iets op te leggen. Ik vond altijd dat je daar heel kritisch over moet zijn en dat wij die landen afspraken door de strot duwden."

Migratieproblematiek draait machtsverhouding om

"Maar wij hebben niet meer veel mogelijkheden die landen te dwingen. Onderwerpen zoals migratie en radicalisering die nu onze interne agenda bepalen, zorgen voor een nieuwe dynamiek in het overleg over handel, ontwikkelingssamenwerking en marktinterventies. Wij zijn nu de vragende partij. Wij willen graag dat vluchtelingen in de regio worden opgevangen. In Turkije zitten al 2 à 3 miljoen Syrische vluchtelingen, in Libanon wonen nu 4 miljoen Libanezen en 1,2 miljoen Syriërs. Als ik daar langskom kan ik echt niet zeggen wat zij moeten doen. Ik kan alleen proberen om afspraken te maken waar zij zodanig belang bij hebben dat ze bereid zijn om iets aan hun vluchtelingenopvang te doen."

Land grabbing geen Nederlandse verantwoordelijkheid

"Het ging veel over land grabbing in de inleiding van Henk. Dat is gelukkig niet iets waar wij ons als Nederland erg schuldig aan maken. Vooral Turkije, China en het Midden-Oosten. Maar dit ligt niet in onze handen. We moeten niet het debat voeren alsof het tien jaar geleden is. De wereld is echt veranderd."

We weten nog niet goed wat helpt

"Wat betreft landbouw, oorlog en vluchtelingen: in de afgelopen zes maanden is mijn ervaring dat we nog niet precies weten hoe oorzaak en gevolg liggen. Wat moet je doen, als dat je migratie beter onder controle wilt krijgen? Het beleid is om vluchtelingen zoveel mogelijk in de regio op te vangen, maar we weten niet hoe we dat moeten aanpakken. We plegen interventies terwijl we nog niet weten wat helpt."

Iets minder armoede kan vluchten in de hand werken

"Je moet iets doen om mensen uit armoede te verlossen, maar helpt dat in de migratieproblematiek? Als mensen het iets beter krijgen, gaan ze misschien juist eerder migreren. Ik ken een voorbeeld waarbij mensen in vluchtelingenkampen hun dagelijkse toelage verhoogd kregen naar 25 dollar per dag. Kort daarna is het weer teruggebracht naar 13 dollar per dag, want mensen spaarden het geld op om een mensensmokkelaar te kunnen betalen."

Voorlichtingscampagnes en grondoorzaken aanpakken

"Er zijn ook pogingen geweest om mensen met voorlichtingscampagnes van vluchten af te houden. In de voorlichting vertellen ze dat het in Nederland heus niet zo leuk is voor vluchtelingen. Voor zover zulke campagnes enig effect hebben, vergroten ze juist het aantal vluchtelingen. Ook het aanpakken van grondoorzaken is heel lastig in de praktijk. Het kost heel veel geld en effecten of korte termijn zijn onzeker. Nederland doet heel veel, ook op het gebied van voedselzekerheid. We zijn echt zoekende naar wat voor soort interventies we kunnen doen."

Landbouw productiever maken

"Het is duidelijk dat de Afrikaanse landbouw productiever moet worden, al dan niet met kunstmest. We moeten investeren in onderzoek en in technische assistentie. In de onderhandelingen met die landen komt vaak het punt van handel en investering op. De vertegenwoordigers van die landen vragen vaak om meer exportmogelijkheden."

Discussie

"EU blijft Afrika chanteren"

In de discussie met de zaal krijgt van Ojik veel kritisch weerwerk.

Niek Koning, voormalig docent WUR:

"Ik ben betrokken bij pogingen van Afrikaanse boeren om zich handelsbedragen van het lijf te houden, bij de West-Afrikaanse Economische en Monetaire Unie Ecowas. Zij zeggen dat de EU hen akkoorden door de strot heeft geduwd, met als dreigement het intrekken van hun exportmogelijkheden."

Van Ojik: "Uiteindelijk beslissen

ontwikkelingslanden zelf, ze hebben meer macht omdat wij ook dingen van hen vragen. De aanleiding is niet zo prettig maar het leidt tot een gelijkwaardiger wereldorde."

Henk Breman: "Ik ben blij als de wereld wordt zoals Van Ojik zei, dat wij minder druk uitoefenen. Maar ik ben bang dat dit een nogal optimistisch beeld is van de werkelijkheid. Ik snap niet dat je contracten kunt afsluiten met landen die hier iets heen mogen exporteren, maar geen afspraken kunt maken om kleine Afrikaanse boeren niet kapot te concurreren."

Foto 4: Uit de zaal wordt een vraag gesteld

Politiek maakt lange-termijnaanpak onmogelijk

Evelijne Bruing, directeur van The Hunger Project: "Het steeds veranderende overheidsbeleid staat dwars op de noodzaak tot een lange-termijnaanpak. Wij willen een einde maken aan de honger en dachten geluk te hebben met een kabinet dat niet na twee jaar valt. Nu krijgen we ineens te horen: het is tijd voor innovatie. Mogen de hulpprogramma's niet eens langer dan 2 jaar duren?"

Van Ojik: "Het is jammer, maar we hebben vaak de lange adem en het geld niet. De politieke cyclus blijft kort."

Evelijne: "Is dat de helaasheid der dingen? Kunnen we er niets aan doen?"

Bram: "Je kunt afspraken voor langere termijn proberen vast te leggen, voor 5 jaar. Maar er is toch zoiets als een beleidscyclus."

Afrika zoekt een markt

Helias Udo de Haes, emeritus hoogleraar milieukunde in Leiden: "Hoe komt boer in de Sahel aan geld om kunstmest te kopen?"

Van Ojik: "Boeren zoeken een markt om productie te verkopen. Die afzet is er nu vaak niet. Er is geen logistieke weg naar de markt, of handelsbarrières blokkeren de weg. Ik werd getroffen door een voorbeeld in Libanon. Ze willen daar aardappels exporteren naar de EU maar dat mag niet omdat er zand aan de aardappels zit. Een

aardappelwasmachine van 25.000 euro kan het oplossen, maar het ontbreekt hen aan kapitaal."

Verbetering landbouw leidt juist tot migratie

Henri Jorritsma, gepensioneerd medewerker van Buitenlandse Zaken: "We weten als sinds de jaren '80 dat in gebieden waar de investering in de landbouw het grootste was, ook de emigratie het grootste was. Als ze van de mogelijkheden in het Westen horen, die ze eerder niet kenden, willen ze weg. Je moet juist werkgelegenheid buiten de landbouw creëren. Intensiveren zal juist leiden tot uitstoot in de landbouw."

Henk Breman: "Nee, ik zei al dat we niet naar industriële landbouw toe moeten, maar de gezinslandbouw moeten ontwikkelen. We moeten niet teveel mechaniseren."

Het laatste Twitternieuws

YFM-lid Jorrit Kiewik geeft een update over de Twitterberichten. De uitspraak dat voedsel niet aan vrije handel kan worden overgelaten resoneert, de kritiek op de groene revolutie als oplossing ook, en de uitspraak dat Afrikaanse boeren het meest zijn geholpen met vaste voedselprijzen. Zie verder: twitter.com, #FoodFriend

Mohammad al Haj Ali: "Een boer kan zijn ziel niet achterlaten"

Na het Twitternieuws volgt een live interview met de Syrische vluchteling Mohammad Al Haj Ali, die in Syrië groentelers was. Hij heeft in Nederland inmiddels een verblijfsstatus. Barbara Badaoui-Hendriks fungeert als tolk.

Het boerenleven voor de crisis

Al Haj Ali: "Ik ben geboren in een klein dorp ten zuiden van Damascus, in de buurt van Daraa. Mijn vader was groenteteler. In mijn jeugd heb ik met hem gewerkt, daarna ben ik naar de universiteit gegaan om landbouwkunde en irrigatietechnieken te studeren. Ik nam het bedrijf van mijn vader over en het groeide tot 50 hectare. Ik cultiveerde er bonen, tarwe, tomaten, aardappels, sla en fruit: sappige watermeloenen."

Gevlucht in juni 2014

Al Haj Ali: "In Daraa was het begin van de Syrische revolutie. De eerste demonstraties vonden daar plaats in 2011. In 2013 strafte Assad dat af met aanvallen en bommen. Alles bezweek. Het regime heeft vervolgens alle bezittingen geconfisqueerd en paramilitairen hebben het landschap kapotgemaakt en gemilitariseerd. Ik was mijn land kwijt en mocht mijn bezittingen niet meenemen. Iedereen uit Daraa werd gezien als vijand, opgepakt en gemarteld. Daarom ben ik gevlucht"

De ziel van de boer

Felix Rottenberg vertelt dat Mohammad via Libië naar Europa is gevlucht. Hij vraagt Mohammad naar de betekenis van het boerenbestaan in Syrië. Antwoord: "Voor een fruitteler of boer die werkt op land, is het land de verlenging van zijn ziel. Wat kan hij doen in de stad? Hij kan zijn ziel niet achterlaten. Als je het land bewerkt en cultiveert, het gewas verzorgt van klein tot groot, raak je daar onlosmakelijk mee verbonden."

Droogte als oorzaak?

Rottenberg vraagt of klimaatverandering de oorzaak was van het vertrek van veel boeren naar de steden. Mohammad gaat maar deels op deze vraag in: "In onze streek gebruikten we boorputten naar ondergrondse aquifers om te irrigeren."

Oproep aan de aanwezige boeren

Daarna komt hij terug op het thema van de verbondenheid met het land: "Als je van het land komt, zelfs al wordt je architect of arts of advocaat, hou je de neiging om het land te cultiveren. Ik wil graag met hier aanwezige boeren spreken waar ik eventueel zou kunnen werken. Ik hoop dat ik iemand kan vinden om onze expertise uit te wisselen, om te oogsten van vrijheid en een goede samenwerking."

Oproep beantwoord

Felix Rottenberg geeft de oproep meteen aan de zaal door. Drie aanwezige biologische boeren steken de vinger op en na afloop worden gesprekken gevoerd.

Slotdiscussie

In de slotdiscussie wordt de balans opgemaakt. Rottenberg geeft Breman gelegenheid tot wat *esprit de l'escalier*, ofwel een nabrander.

Geen kunstmestpromotie, maar Afrika productief maken

"Ik ben hier niet om kunstmest te promoten" zegt Breman. "Ik wil promoten dat Afrika de mogelijkheid krijgt om productief te zijn. Samen met kunstmest moet de bodemorganische stof verbeterd worden. Naarmate het gehalte organische stof stijgt, verbetert het waterhoudend vermogen, neemt de concurrentie tussen bodemorganismen en het gewas af, en neemt de kunstmestefficiëntie van jaar tot jaar toe. Dat is wat ik propageer."

Bemesting kan ook goed zijn voor natuur

Breman toont nog een grafiek, waarin olifantdichtheden in alle Afrikaanse landen zijn uitgezet tegen het kunstmestgebruik in dat land. De lijn door de punten loopt naar rechts omhoog. "In een sterk verarmde omgeving kan kunstmest zelfs goed zijn voor de natuur. De cijfers over olifantdichtheden kreeg ik via mijn zoon, die bij WNF werkt. Als je de grafiek bekijkt, lijkt er een verband te zijn: er zijn meer olifanten in landen waar meer kunstmest is gebruikt."

Afrikaanse landen kunnen landbouwbescherming onderhandelen

Wouter van der Weijden, directeur Stichting CLM en co-organisator, stelt een vraag aan Bram van Ojik: "Wij hebben in Europa onze landbouw opgebouwd achter veilige tariefmuren. Daardoor kunnen we nu tarwe exporteren. Waarom gunnen wij het ontwikkelingslanden niet om hetzelfde te doen?"

Bram van Ojik: "Er zit veel onrechtvaardigheid in de handelspolitiek van Europa. Maar het gaat niet meer alleen over wat wij willen. Afrikaanse landen spelen daarin ook een rol. Als zij bescherming willen voor landbouw of industrie, kan dat onderdeel zijn van de onderhandelingen. Ik verdedig het dumpen van goedkope levensmiddelen niet."

Slotwoord Henk Breman: liberalisering doorgeschoten

In zijn slotwoord herhaalt Breman het nog een keer: "Ik blijf erbij dat de liberalisering van de markt, waar het voedsel betreft, te ver is doorgeschoten."

Naborrel

Droogte wel degelijk van belang

In de borrel na afloop heeft Hendrik Kaput, landbouwhistoricus, nog wel een kanttekening bij de oorzaak van de instabiliteit in Syrië.

"Dat het helemaal niks met droogte te maken heeft, geloof ik niet. Breman haalt een artikel van Andrews aan, maar elders heb ik gelezen dat de opstanden vooral optraden in steden waar droogtevluchtelingen waren. Het Midden-Oosten heeft zijn zoetwaterreservoirs flink zien afnemen in de afgelopen tien jaar. De Syrische boer Mohammad uit Daraa die hier sprak, irrigeerde vanuit een aquifer, dan heb je meer tijd voor je de gevolgen merkt. Syrië heeft wel degelijk een groot droogteprobleem, maar niet in het westen van het land."

Landbouwverbetering leidt juist tot meer migratie

Henri Jorritsma: "Ik had gehoopt dat de relatie tussen landbouwinvesteringen en migratie wat meer aan bod zou komen. Ik moet denken aan een documentaire over Benin die ik zag; daarin ging het 45 minuten lang over de successen van een landbouwontwikkelingsproject. In de laatste twee minuten kwam een oude boer aan het woord, die deelnam in dat project. Ze vroegen hem naar zijn hoop voor de toekomst. Hij antwoordde met een glimlach: "Dat mijn kinderen naar de stad gaan en een goede baan vinden bij de overheid."

Alexis de Roode

*Het volgende debat in de serie **It's the food, my friend!** vindt plaats op **dinsdag 29 maart** in De Rode Hoed in Amsterdam. Thema: Voedsel, gezondheid en gedrag.*

Organisatie:

Wouter van der Weijden, Stichting Centrum voor landbouw en Milieu,

Bert van Ruitenbeek, bureau Ecominds en Felix Rottenberg in samenwerking met de Rode Hoed.